

Lőrinczy Huba

ÁBRÁNDTALANSÁGTÓL AZ ILLÚZIÓIG*

(Török Gyula *A porban* és *A zöldköves gyűrű* c. regényének elemzése)

1.

Látszólag jelentéktelen, a végső értékelést mégis markánsan befolyásoló tény, hogy Török Gyula első regénye a megírással szinkron magyar valóság egy szeletét tükrözteti. A szövegben finoman szertehintett művelődéstörténeti, politikai és egyéb allúziók nyilvánvalóvá teszik, hogy 1908 és 1910 adja *A porban* cselekményének időkeretét. Most a Nyolcak pesti tárjátát ócsárolják – védelmezik,¹ majd A Holnap antológiát simogatja meg néhány szó,² majd meg 1910 júniusának botrányos választási komédiáját perszifálja utálkozva Török.³ Komor, ábrándtalan diagnózis ez a mű a falusi Magyarországról s egy, *A porban* és sárban elfulladás lélekről. A „vidéki életnek éles szemű komisszáriusa írta ezt a könyvet, mint egy bűnügyi aktát” – figyelmeztet Krúdy Gyula.⁴ És – Sötér István vette észre⁵ – mily baljós tendenciák, milyen korcs jövők készülődnek a tetszhalott jelenben, mily valós veszedelmekre érzett rá Török, szinte öntudatlanul!

Az eddigiekből azonban korántsem következik, hogy *A porban* reprezentatív társadalmi regénynek sikeredett. Meddőnek bizonyultak azok az erőfeszítések, amelyek – mint pl. a Bölöni György⁶ – a társadalomrajzban vélték megtalálni a mű legsajátabb értékeit. Egyfelől – Gellért Oszkártól Vargha Kálmánig⁷ sokan tanúsítják – a regénynek ez a szférája mozgósítja a legtöbb sablont, másrészt a társadalmi közeg legkülső övezetét, mintegy epidermiszt adja csupán a lényegnek. Török nem a szociális környezet festését tartja elsődendő feladatának. A dzsenti ugyan nála is unwitting, rohe Bagage, akár Széchenyinél, a korteskedést csak egy ördögmasinát idéző automobil „civilizálta” Eötvöshöz képest, a népnymorra, a cselédsorsra, a kétségbeesítő kiszolgáltatottságra rávilágító részletek itt-ott már a *Puszták népét* előlegezik.⁸ S a mélységesen lehangoló, bárdolatlan társadalmi

*Nem szerepelnek itt A zöldköves gyűrű taglalo fejezetek, csupán néhány nélkülözhetetlen kiegészítés és utalás; a dolgozatnak azt a részét lásd ItK 1975. 26–42.

¹ Vö.: A porban. Bp. 1964. 33–35. (A továbbiakban mindig erre a kiadásra hivatkozom.)

² I. m. 273.

³ I. m. 320–361.

⁴ KRÚDY Gyula: A porban. Magyarország. 1917. 312. szám. (lásd: Krúdy: Írói arcképek. Bp. 1964. II. 492.)

⁵ SÖTÉR István: Török Gyula: Előszó A porban c. regényhez. Bp. 1964. 15–16.

⁶ BÖLÖNI György: „A porban” (Török Gyula regénye). Lásd Bölöni: Magyarság-emberség. Bp. 1959. 161–164.

⁷ GELLÉRT Oszkár: Török Gyula. Nyug 1918. I. 429., illetve VARGHA Kálmán: Török Gyula arcképéhez. It 1957. 34–44.

⁸ Vö. például: A porban 42–43. – vagy az Illyés-mű 12. fejezetét a Török festette – szemérmes elhallgatásaiban is vádoló – bacchanáliával:

„– Délután nem megyünk vadászni (...) urak, délután a szobában fogunk fürjezni. (...)

– Lássuk a fürjeiket – ordították kipirult arccal a becsipett vendégek –, eresszük le a függönyöket.

Délután négy óra lehetett. Az ablakokat becsukták, a függönyöket leeregette a paraszt inas, és meggyújtotta a petróleumlámpát. (...) Ebben a pillanatban megnyílt a másik ajtó, és három-négy bérésleány lépegetett be lenge kosztümben. .

– Éljenek a fürjek – riadt föl Gérőcz úr. – Mezítláb fogunk négyest táncolni!

(...) Odabent ... úgy nézett ki az egész szoba, mint egy régi németalföldi kép, amely fékevesztett tivornyát ábrázol. Gérőcz úr irigujban dirigálta a hölgyeket ...” (I. m. 120–121.)

állapotok méltó szövetségesre lennek a természeti környezetben. „Elvadult tájon gázolunk”: a magyar Ugaron. Portornyok lebegnek a napszitta, szomorú táj felett, meglábalhatatlan sárba – csatakba fullasztanak az őszök és tavaszok, fojtó – egyszerre valóságos és jelképes – ködök kavarnak, mint Ady verseiben,⁹ s a lélek szorongásának, didergésének tükröként – szinte Franz Kafkát idézően – idegenné, félelmesé, irreálissá fantomizálódik olykor a közvetlen környezet és a világ.¹⁰ Ismét csak igazolódik Henri-Frédéric Amiel mondása: „a táj lelkiállapot”,¹¹ itt is megjelenik – Király István mutatott rá elsőül – a bénító, provinciális tájszemlélet tagadása.¹²

És mégis: *A porban* legfontosabb üzenetét, legigazibb rangját nem az eddigiek adják. Oscar Wilde szerint „A részvét az a nyílás, amelyen át kitarul egy mű, amelyen át határtalannak látszik”, s *A porban* tagadhatatlanul a részvét regénye. Csakhogy az együttérző szánalom nem a legszámosabbak és legnyomorultabbak felé sugárzik, a műben a szociális lelkiismeretnek csupán aláfestő szerep jutott. A társadalmi megújulás programja vézna, nagy ritkán, mellékesen s mindig szkepszissel övezve bukkan elő, nem harci lobogó valójában, hanem csak passzív – olykor finnyás – filantrópia.¹³ Török Gyula regénye mégis „kitárul” és „határtalannak látszik”, mert a részvét egy gyötrelmesen vergődő és halálba emigráló lélekre vezetői a tekintet. A szemérmesen rejtegetett együttérzés segít a huszon-egynéhány éves szerzőnek felejthetetlen és nagyszabású pszichológiai tanulmányra formálni a főhős, a „falusi Hamlet”, Kender Pál alakját.

2.

„Belül fakad fel, s nem látszik kívül,
Mért hal az ember.”

(*Hamlet, IV. felvonás, 4. szín*)

A porban központi figurájának finom és veszendő személyisége mindig is magához szívta az elemzők figyelmét. Jó páran úgy vélekedtek, hogy pusztulásba hulló életéért a méltatlan porvárosi viszonyokat és környezetet, az immár reménytelen földbirtokosi létformát és a hasztalanul epesztő szerelmet terheli elsősorban a felelősség, s Kender Pál lelkének bénaságát jobb, emberibb körülmények bizonnyal feloldanák. Nem volt igazuk. Csak kevesen hallgatták meg Gellért Oszkár 1918-as „különvéleményét”. „Kender Pál (...) végétéből hiányzik a tragikai elem, (...) sorsa a porváros nélkül is beteljesedett volna”.¹⁴ Nagyjából ugyanezt mondja Benedek Marcell¹⁵ és Vargha Kálmán¹⁶ is. Ezek a megjegyzések a „falusi Hamlet” végétének immanenciáját hangsúlyozzák, s igen termékenyítő sugallatokat hordoznak. A főhős pusztulásában komorló fátumszerűség a Török szívének oly kedves Kemény Zsigmond ihletését is valószínűsíti, s eme predestináció hézagatlan és erőteljesen lélektani ábrázolása avatja Kender Pált a századelő roppant tanulságos és sajátosan magyar típusává.

Nem éppen egyszerű művelet szétszálazni a „falusi Hamlet” fátumát. Keserű tépelődésekkel teli életét körülhurkolja a biológiai determinizmus, a „fáradt fajták” teóriája is.¹⁷ Az évszázados történelmi szereplés kiszívta az energiákat a középbirtokos nemességéből, megfinomította, de el is ernyesztette a Kender Pálokat. S passzivitásba, álmatag dekadenciába csukódó létük diadalmas ellentétjaként mohón, céltudatosan törnek felfelé a Weissenbergék, a Bakosok, a Rétságnyak. A végtet irreverzibilitását ismeri be utolsó tettével és szavaival Kender Pál, hogy a kör bezáródjék. (A regénynek ebben a szférájában – de csak itt! – egy magyar, „vidéki” Buddenbrook kontúrjai sejlének.)

⁹ I. m. 108., 142., 150., 159., 161., 162–163., 299., 309. stb.

¹⁰ I. m. 150., 160–161., 295–296. stb.

¹¹ Idézi WELLEK-WARREN: Az irodalom elmélete. Bp. 1972. 335.

¹² Vö.: KIRÁLY István: Ady Endre. Bp. 1970. I. 170–178.

¹³ Vö. például: *A porban*. 43., 55–56., 340. stb.

¹⁴ GELLÉRT: i. m. 428.

¹⁵ BENEDEK Marcell: A modern magyar irodalom. Mindent Tudok Könyvtár 11. Béta Irodalmi Részvénytársaság kiadása. Bp. é. n.

¹⁶ VARGHA: I. m. 37.

¹⁷ Vö.: *A porban*. 127., 142., 166–167., 348–349. stb.

Hanem különös, rendhagyó egy biológiai determinizmus ez. Úgy átlényegült Török Gyula kezén, hogy szinte csak a neve kapcsolja a zolai archetípushoz. Feltűnik, hogy – a Weissenberg emlegette „történelmi családokon” kívül – csupán Pált és az apját sújtja a porvárosban a „fáradt fajták” végzete, a degeneráció. A Kenderékkal rokon Ágotaiak nem részesülnek belőle, még birtokaikból kikopva is szívós, életrevaló emberek maradnak. A porvárosi kaszinóban és a községházán grasszáló dzsentri is inkább magahitt krakélérként, semmint „fáradó fajként” viselkedik, Rétsággy főbíró meg Bakos Pistánál is konokabbul tör a hatalom csúcsaira. S vajon mi jegyezte el Pál apját, Kelemen a biológiai determinizmussal? – mert távolabbra nem követhetjük a családi históriát. S mi fokozta ugyanezt szánalmas bénasággá a „falusi Hamletben”? Az átöröklés, a „véralkat” tán tetszetős, ám végül is hasznavehetetlen magyarázat. Feltűnhet, hogy a degeneráció elméletének szószólója, Weissenberg konzekvensen egymásba ölti a „fáradt fajok” és a művelődés, a kontempláló esztétizmus fogalmait, s ezen a ponton fordul át a regény determinizmusa egy új jelentésbe és halmazállapotba. Török Gyula radikálisan szakított az egyoldalú élettani szemlélettel. Rá kell döbennünk, hogy a Kender-nemzetség hullását, „megfáradását” nem a biológia, nem a vér, nem az átöröklés, hanem a kultúrával „elmátkázódott” agysejtek indukálják. Kelemen még életképebb. Sikertelenül bár, de egyeztetni próbálja a földbirtokosi és a művelői létformát.¹⁸ A fia már csak egyetlen úrnak hódol: a passzivitás, a szépség, a „finom remegések” mámorító és szirénhangú istenének.

A kultúra mint fátum, az intellektuáliság mint „csúf rontás”: a századelő Magyarországnak szomorú nevezetességű specialitása. Ebből ered Kender Pál fájdó hontalansága, sehova sem tartozása, örök idegensége és feleslegesség-tudata.¹⁹ A műveltség fölemelte, gyönyörködtette és megbénította, beléje ültetvén a „minden élet mindegy” (Ady), a tragikus létezés gondolatát.²⁰ A „falusi Hamlet”, a botcsinálta jogász és birtokos senkivel és semmivel nem vállal maradéktalan, teljes közösséget. Idegenül tekint földjeire és városára, de alig különbül a pesti vitapartnerekre. A szomjas türelmetlenséggel asszimilált kultúra kiszakította egy anakronisztikus, ámde mégis óvó létformából és gondolatkörből, hogy a senki földjén hagyja magára. Ez Kender Pál tragédiájának legigazibb oka: a folytonos „köztes” állapot, az ottlevés és az oda nem tartozás szorongató s végül is öngyilkosságba taszító disszonanciája. Ez magyarázza, hogy szándékaiban, programjaiban szinte sohasem jut túl a pusztá negáción, ezért hordozhatja magában – kicsiben, jóval erőteljesebb intellektussal! – a musili „egyetemes ambivalenciát”. Mily pontossággal értelmezi hősiünk a maga fátumát, tragikusan megváltatlan, kultúrától ernyedtt állapotát-át: „... én meg vagyok győződve, hogy nem lehetek egészséges, életrevaló ember. (...) hasznavehetetlen faj gyermeke vagyok. Úgy élek, mint a hal, amelynek fél kopoltyúja van, mint a madár, amely szárnyak nélkül születik... Illetve kijavítom magamat, úgy élek, mint a hal, amelynek tüdeje van a teremtő jóvoltából. Én csak vágyakozom, úszni akarok a többi halakkal, de nem merülhetek el, repülni szeretnék és nem tudok. Egy helyben állok, és akármire fogok, semmi se sikerül. Majd később: Dehogyan nézek a múltba. (...) Hiszen minden modern eszmének a híve vagyok. Ez a hibám tulajdonképpen, ezért nem tudott megérteni a mai világban. (...) nem dolgozom, csak éppen gyönyörködni tudok abban, amit mások csinálnak. A komoly és igazi művészetek, ez lenne az én területem, de nem volt energiám sohasem tollat fogni, vagy mást megpróbálni. Mégis ezeknek szeretnék élni...” (i. m. 166–167.) stb.

¹⁸ I. m. 32., 47–48., 72. stb.

¹⁹ Vö. például: „... semmi dolgom sincsen. Talán éppen ez a baj. Nincs dolgom, nem lehet hasznomat venni, és mégis tele vagyok gondokkal, tépelődéssel... Azt hiszem, hogy sok keresnivalóm nincs is, se itt a táncteremben, sem az egész faluban. Még talán azon kívül sem. (...) Érzem, hogy nem értek semmihez sem, hogy egészen felesleges vagyok a mai világban. (...) nem dolgozom, csak éppen gyönyörködni tudok abban, amit mások csinálnak. A komoly és igazi művészetek, ez lenne az én területem, de nem volt energiám sohasem tollat fogni, vagy mást megpróbálni. Mégis ezeknek szeretnék élni...” (i. m. 166–167.) stb.

²⁰ „Hol és hogyan élnek ezek az emberek? (...) Tudnak-e keserűségekről és olthatatlan fájdalomokról, amelyeket átél minden emelkedettebb ember, éppen azért, mert gondolkodik, és sablonos megállapításokon nyugvó és (a kötőszó minden bizonnyal nyomdahiába! L. H.) vigasztaló pontokon messze túllát a megfajthetetlen és vigasztalan dolgokig?” (i. m. 31–32.); „... aki felül-emelkedett az ő nivójukon, az nem lehet már boldog. (...) Minél többet tanul valaki, minél mélyebb a műveltsége, annál több dolog miatt szomorodhatik el.” (uo. 177.) stb.

²¹ I. m. 348–349.

S mily tökéletesen összecseng ezzel az önértékeléssel a tétlenségbe dermedő, a folytonos várakozásban, halogatásban üdvözülő attitűd!²² Kender Pál valóban fenékgig kiélvezi a tehetetlen kontemplálás, a sodródó, önpusztító passzivitás gyönyöreit.²³ Időnként az a benyomásunk, hogy esengve várja, szándékkal keresi a szenvedést, mert ez mazochista lelkének „ősalápolata”. Nem csupán a különbözőzés, az emlékezés, az álmodozás, az ingyenc módjára szürcsölt kultúra, a fantázia színes játéka bútorozzák be boldog perceit. Fájdalmas-kéjes, perverz kielégülés számára az is, hogy folyvást az egyre bizonytalanabb, elmosódóbb jövőbe utalja a vizionlátást Spángli Katóval, hogy moccanatlanul szemléli kapcsolatuk szertefoszlását, majd hogy ritka kincsként becézgetheti magában a nagy tromfot: az öngyilkosság gondolatát. A különben találó Hamlet-párhuzam itt már érvényét veszti. Szó sincs arról, hogy „az elszántság természetes színét // A gondolat halványra betegíti”, hiszen önelvező és végzetes szenvedésre, fájdalmas, köldöknéző passzivitásra rendezkedett be a lélek.

A regény egyik legnagyobb bravúrja a kettős motiváció. Kender Pál minden tettének és mulasztásának, télenkedésének és elodázó gesztusának mindig van többé-kevésbé elfogadható, „materiális” (bár nemritkán véletlenszerű) oka; az írói vonalvezetés következetes és hézagatlan. Am Török erejéből arra is futja, hogy a gondos és körültekintő indokoláslánc mögé komponáljon egy második és igazibb motivációt, hogy mindent átvilágító magyarázatul megmutassa a leglényegyet: a „falusi Hamlet” gyönyörködve pusztuló, önértékeit tékozló, menthetetlen személyiségét. Kiderül, hogy a látszólag véletlen fordulatokban a szükségszerű fakad föl. Kiderül, hogy a mű logikai-szemantikai rétegében húzódó motiváció csupán fedezékül, függőfalevéllül szolgál a mélyben rejtőzőnek.²⁴ Kiderül, hogy nem a külső világban dőlt el Kender Pál sorsa, hanem belül, a senki földjére tévedt, kultúrától megmérgezett lélekben.

Csupán e kettős motivációra figyelve válik elfogadhatóvá a regény egy látszólag gyéren aladúcolt, ám sorba metszően lényeges fordulata: a főhős erőszakos-fondorlatos megházasítása. Török féltéken utal arra is, hogy Pál gyanút fogott,²⁵ de aztán egyetlen nap alatt szétmállasztja a „falusi Hamlet” ellenállását. Pedig ugyancsak hihetetlen, hogy az „áldozati bárány” ne ismerné föl anyja hirtelen ágyának esésében, teátrális nyögéseiben és sóhajtozásában, majd villámgyors felépülésében egy földéhes öregasszony olcsó és ócska trükkjét. Török ezúttal roppant szűkszavú. Nem pillant a tudat mélyeire, beéri a felszín barázdáinak vizsgálatával. Ez a fordulat így csak a mű egészének és Kender Pál karakterének összefüggéseiben nyeri el végső hitelét, meggyőző igazolását.²⁶ Egyébként is felöltlik, hogy milyen kardinális szerep jut hősnők fátumában, folytonos öngazoló kísérleteiben a konok anyai akaratnak és agresszivitásnak.²⁷ Hányszor – s mindig épp a csomópontokon! – lesz a tétlenség magyarázata, a sorsfordítás kerékkötője a szándékosan rosszul értelmezett fiú hála és szeretet, hányszor jön kapóra, álcának, mentsvárnak, kibúvónak az akaratlanság „bajnoka” számára egy célratóró, gránit akarat! Külön pszichológiai tanulmányt érdemelne a boldogtalanná torzult (mindkét szereplőt, de kivált a fiút megnyomorító) anya-gyermek komplexum elemzése. Itt csak a lényeg felvázolására szorítkozhatunk.

A képlet veleje (cél tudatos, konok akaratú mater familias – a folytonos önállótlanágtól, engedelmességtől eltehetetlenül ivadék) Török kortársaitól is ismerős. A *Színek és évek* kemény Grószija mellett jóformán csak a viaszbáb szerepe jut Klári mamának, és szánandó sors vár Babits Rácz Nellijére a férfierélyt is megszégyenítő Cenci házában (nemkülönben azon kívül): elnyomott, mások kormányozta léte csupa riadalom, ijedelmes szorongás, szuverén döntésre képtelenül mindig tehetetlen sodródás az osztályrésze, s egyetlen önálló cselekedete, action gratuite-szerű lázadása is reménytelenségbe fúl. Az irodalom (és a pszichológia!) jól ismeri és hitelesíti ezt a nyomasztóan fonák anya-gyermek viszonyt, s inkább csak növeli Török érdemét, hogy nála egy férfiszármazott lesz e komplexus elsőrendű kárvallottja. Az a tény is aligha mellőzhető, hogy szerzőnk bonyodalmasabbá

²² Például: i. m. 88.

²³ „Érezte, hogy az élete fordulópontján áll, hogy most dűl el a sorsa, de nem tudott mozdulni. A szent tehetetlenség, amely annyi szép cselekvéstől visszatartotta, megülte egész lényét.” (i. m. 120.) Ugyaníly markáns példák: 66–67., 224. stb.

²⁴ Vö. például: i. m. 92., 120., 122., 124., 187. stb. stb.

²⁵ I. m. 218.

²⁶ Véleményem ezen a ponton gyökeresen különbözik a Sötéretől. Vö.: i. m. 13.

²⁷ Vö. például: A porban. 23–24., 138., 214–216., 318. stb.

formálja a képletet, mint Kafka és a *Halálfiúk*: amazok egyoldalú folyamatot ábrázoltak, ő pedig kölcsönösen keserves függést, bipoláris torzulást. Amott a szülő nem sínyli meg a könyörtelen erélyt, itt Kender Kelemenné maga is vesztese nem alkuvó nyakasságának, gyakran kisszerű cezaromániájának. Figurájában, sorsában egy, a kelleténél keményebb és zártabb, önnön eszményeit és elképzeléseit abszolut érvényűnek, kizárólagosan üdvözítőnek vélő asszony „tragikai vétségeit” tárja elének Török. A mű retrospektív betéteiből kitetszik, hogy Kenderné már tulajdon, maga kezdeményezte házasságát is megnyomorította. A szenvedélyes szerelem, a testiség sohasem volt jellemzője e frigynek, s a férj, az erős szótól, parancsolástól irtózó, Verlaine-t olvasó „söngájszt” reménytelenül elmagányosodott benne. A kormánypálcáról önként lemondott, méltó társra nem lelhetett, hisz elveiben-álmaiban nem tudták s nem is akarták követni, így otthon is csodabogárként, furcsa idegenként senyvedt korai haláláig. A megtárukkozás, a vallomás, az érzelmi-értelmi kötődés és azonosulás szépsége és melege mindvégig ismeretlen vendég volt Kender Kelemenék portáján. Szenvedte az asszony is az értetlenség kínjait, gyöttrődött a férje más-voltától, örök idegenségétől, keserítette egy-egy csöppnyi lázadás, váratlan kimaradozás, de engedni, meglágyulni nem tudott. Mindig nagyobb volt benne a büszke magahittség, az asszonyi dac, hogysé megnyílhatott volna. S az özvegyként töltött másfél évtized, a birtok megtartásáért, minél jövedelmezőbb műveléséért vívott férfias küzdelem még konokabbá, keményebbé acélozta. Ha férjétől csak markánsan különbözött, fiától – holott a maga módján imádja, görcsösen ragaszkodik hozzá – egy világ választja el. A saját életvitelét, ideáljait kérné számon tőle, erőnek erejével beleszugarítaná a mindig engedelmes kisfiú, a szokvány vidéki földbirtokos primitív sémájába, s mert Pál erre a szerepre végképp alkalmatlan, szívós és eszközeiben változatos harcba kezd ellene. Kenderné „filozófiája” nem vesz tudomást fia felnőttségéről és szuverenitásáról. Felfogása szerint a gyermek a szülő függeléke, a gyámkodást, a róla-helyette gondoskodást és gondolkodást zokszó nélkül (sőt főhajtással és örömmel) tűrni köteles, és a szelíd vagy zord parancsuralom mindennapos jótétemény, a boldogulás előfeltétele. Mily hamis és önös fogalmi vannak Kendernének a jogos anyai fölényről, a tekintélyvelről és a kötelező fiúi háláról és tiszteletéről! Pál minden mocnásnyi különvéleményét, félnék önállósulási kísérletét a szülői presztizs elleni merényletnek érzi, s benne a gyűlölt és nem vállalt új korszellemet, a „modern világot” ismeri föl – utasítja el. Ámde ártó szándéknak, aljas gondolatnak nyoma sincs mindebben, „csupán” az erős karakter, a rosszul értelmezett szülői előjogok, a hibás nevelési elvek és gyakorlat, valamint a túltengő, elfajult anyai szeretet gyászos következményeit szemlélhetjük. S Kendernének is fizetnie kell e kóros állapotért, az „erény túlzásáért”, maga is megcsonkul, belevérik hajthatatlan makacsságába. Mily szívesen ellágyulna olykor, öntené ki szülői büszkeségét, rajongását, érzékenyülne el öregező asszony módjára – s alig teheti; szinte mindig talpig ridegségbe kell burkolódnia. Rejtélyes idegent, lappangó ellenfelet kell látnia a fiában, kinek érthetetlen világába soha be nem hatolhat. Kicsinyes, önmaga által is megvetett fogásokkal, álságos szcénákkal kell hálát, tekintélyt, szeretetet, engedelmeséget zsarolnia, s a nősítés körüli fondorlatok, kínos hazugságok kis híján kizökkentik szerepéből – nem kevés tusakodással gyűrheti csak le háborgó lelkiismeretét. Ami pedig a legfájdalmasabb: látnia kell fia gyöttrő boldogtalanságát, lassú hullását és a pusztulásában komorló titkot: „Nem értette, hogy miért akart elmenni ez a fiú, ez jobban fájt neki, mint az a gondolat, hogy itt hagyja az egyetlen magzatja.”²⁸

Nem gáncstalan művészi tökélyvel végiggondolt és kivitelezett figura a Kender Kelemenné, erélyben és méltóságban nem mindig az a „görög asszony”, akinek az első alkalommal viselt nyakék hatására gondolnók. Az impozánsnak tervezett alak olykor szánalmasan kicsivé törpül, a sorshoz, a jellemhez apróbb-nagyobb következtetlenségek, ellentmondások tapadnak. Török invenciója nem mindig elegendő a viselkedés, a cselekedetek meggyőző motíválásához. Nehéz megérteni például, hogyan engedhette Kenderné oly hosszú pórázra a fiát (Pál éveik jóformán haza sem látogat Pestről!), ha utóbb minden lépésének zsarnoka kíván lenni. A porvárosba szólító parancs is eléggé ötletzerű, nincs elégséges oka, magyarázata – legfeljebb az írói tézisben . . . (És folytathatók a felsorolást!) Ám több-kevesebb nyersségével, megformálásának egyenetlenségeiben is becses számunkra a matróna portréja. A századforduló valóban létező és roppant jellemző típusát ragadta meg benne Török, a káros nagyszonyt.

²⁸I. m. 356–357.

A szülő-gyermek komplexum igazi vesztese és áldozata azonban a fiú. Mint oly gyakran az emberi konfliktusokban, a jobb, az értékesebb kerül hátrányba s bizonyul gyengébbnek itt is. Kender Pál – mily sokat mond a pusztá tény! – egyetlen gyermek. Nagy hajlama a pipogyaságra apai örökség. Ám az adottságot a társtalan, örömtelen gyermekkor, a félárvaság és a tartózkodó, zord anyai bánásmód fokozza csak végzetessé. Hősünk a szerencsétlenül, sok lelki terrorral nevelt gyermek iskolapéldája. Gyötrelmes kötődés és hasztalan menekülésvágy örök ambivalenciájában él. Sohasem tud igazán felnőni, leválni szülőjéről, egy jelképes köldökzsinór Pestről is anyjához láncolja. Ezért gondol még legvidámabb perceiben is dühvel és félelemmel az otthonára, ezért oly rémisztő számára a porvárosból kapott levél, s ezért kerekedik fel tüstént a hazaparancsoló szóra. Legalább viselkedésében akar jó fiú lenni, ha lélekben már – sajnos, ott sem teljesen – hűtlenné vált. S az otthon elszenvedett hónapok-évek végigvonszolja a dresszúrától megnyomorított, kudarcra rendelt életek összes stációján. Csupa szorongás, csupa lappangó – néha váratlanul kiszülő – agresszió, csupa félbemaradt lázadás a porvárosi Kender Pál. Anyjával szemben érzett dühödt tehetetlenségét a köteles fiúi szeretet, hála, engedelmisség, aggodalom szólamaival kompenzálja, felgyülemlett indulatait pedig alkalmas médiumokon, Bakos Pistán, Barta Bertán s Ágotai Mariannán vezeti le. Feleségét egy rossz pillanatában akár meg is gyilkolná! A típusára, lelkialkatára oly jellemző módon rendre elérhetetlen célokat (házasságot Spángli Katóval, nagyvilági élvezeteket, gyáralapítást) tűz maga elé, nehogy a sikernek örülni tudjon. Tegyük még hozzá, hogy Pál önértékelése szerfölött labilis, csak a kóros végleteket, a lelkendező és indokolatlan túleszményítést vagy – s ez a sokkal gyakoribb – a porszemmé degradálódó, kétségbeejtő alábecsülést ismeri? Depressziós, neurotikus, szorongással teli létének teljesen logikus végpontja a pisztolygolyó.²⁹

Mindez azonban „csak” szín, árnyalat, kiegészítés, gazdag pszichológiai háttér egy eredendően más lényegű konfliktushoz. Ez a lelki terep kiválóan alkalmas arra, hogy elhordja, siettesse és hitelesítse a kultúrába bódult „falusi Hamlet” tragédiáját.

3.

A *porban* legelső méltatói közül Gellért Oszkár lelkesült szavakkal dicsérette a mesteri kompozíciót,³⁰ Bölöni György viszont úgy vélte, hogy „... néha túl szerte (...) futnak a fonalak az író kezéből...”.³¹ Inkább Gellértnek volt igaza. A mű hagyományos felépítésű, biztos vonalvezetésű, ügyes, arányos tagolású, ritmusában egyenletes és nyugalmas. A voltaképpen elég vézna cselekményt zárt egységgé, totalitássá nem csupán a főhős, Kender Pál személye szervezi, hanem az anticipációk és retrospekciók sűrű hálója is. Egészen kitűnő például az első fejezet, mert tömör kivonatban „megkondítja” a lényegét, magába zárja, előrejelzi a regény összes fő konfliktusát, komor befejezését és máris plasztikus képet ad a „falusi Hamlet” kultúrával eljegyzett, sodródó személyiségéről.³² Török másik három regényének ismeretében kellemes meglepetés, hogy *A porban* a végkifejlethez közeledve sem lesz türelmetlenül kapkodóvá, megmarad az elbeszélés korábbi csobogása, a körültekintő, részletes motiváció, a ráérős időkezelés. Sőt: az utolsó íveken még elkalandozásra is futja az írói kedvből. A választási tülekedés némileg rá is burjánzik Kender Pál históriájára. Az aggályos, precíz munka jele, hogy – akár *A zöldköves gyűrűben* – Török itt is elvarr minden szálát, lekerekíti a sorsokat, olykor szinte egy pszeudoriport hangvételével.³³

²⁹ Vö. a fentieket a mű egészével, de legfőként 20–21., 24., 44., 66–67., 77–79., 95–100., 105–106., 109–112., 116–119., 164–166., 192–193., 201., 205–217., 232., 244., 308–310., 347–350. Természetesen szó sincs arról, hogy Kender Pál személyiségét eltökélten valamely adott lélektani sémába öntenék, aminthogy pl. freudi ösztönzésnek, Oidipusz-komplexumnak nyomát sem leltük a regényben. Az viszont ugyancsak elgondolkodtató – s Török fogékonyságát, lélekelemző érzékét kitűnőre minősíti –, mennyire egybeesik a modern pszichológia véleménye *A porban* látéleletével a szülő-gyermek viszony torzulásairól s átkos következményeiről. Vö.: Dr. RANSCHBURG Jenő: Félelem, harag, agresszió. Bp. 1975., különösen 5–32., 79–89., 140–149. és uő.: Jó gyerek, rossz gyerek. Népszabadság. 1974. november 13.

³⁰ GELLÉRT: i. m. 427.

³¹ BÖLÖNI: i. m. 164.

³² Vö. Eberhard LÄMMERT: Az előreutalások. Strukturális. Bp. é.n. II. 193.

³³ *A porban*. 359. és LÄMMERT: i. m. 193–194., 199., 201.

A tételesség, a szándékolt didakszis vádja nemegyszer vette célba szerzőnk regényeit. *A porban* „túlfeszített célzatosságát” Sötér részletesen elemzi.³⁴ A téziszszerűség a kompozíció is a maga erőterébe vonja: állandóan visszatérő (s néha túl direkt!) fogássá lesz az ellenpontosító szerkesztés. Kívált a regény első feleiben bukkanunk gyakran erre a megoldásra, de találkozzunk vele utóbb is.³⁵ Csakhogy a szigorú tételesség inkább bocsánatos vétek ebben a műben. *A porban* első regény, szerzője alig cseperedett ki a kamaszkorból, próbálkozásában érthető a görcsös igyekezet, az önfegyelmző pedantéria. A legnagyobb mentség mégis az, hogy Kender Pál történetében a célzatosság egy jogosan lehangoló diagnózis, egy komor, ábrándtalan valóságlátás szolgálatába szegődött. Nem szétfoszló káprázatok, hamis, illuzórikus terápiákat hordozott „megejtő” könnyedséggel. Mint az *Egonban*. S mint *A zöldkőves gyűrűben*.

Botorság volna azonban csak egymást kizáró ellentétként szemlélnünk Török első két regényét, s figyelmen kívül hagyni a bűvópataknai folytonosságot. *A porban* egynémely vonatkozásaival *A zöldkőves gyűrű* előképének tekinthető. Figurák, nézetek, törekvések is emlékeztetnek egymásra. A széthullóban levő, de még így is kedves és könnyelmű, olykor síríg tartó szerelemre képes Ágotai-nemzetség a Józsa-familiát és Putnoky Kamillót anticipálja. A földjeihez szinte érzékenyült áhitattal ragaszkodó, derék Ágotai Manóban könnyű megsejditenünk a széna illatától felgyógyuló Józsa nagypát. A születendő gyermekéért polgárosodni akaró, gyárat alapító, reggeltől estig munkálkodó, terrajzok fölé görnyedő Kender Pál joggal asszociálja Őz József szigorú morálját, puritán életvitelét és felelősségtudatát. (Más kérdés, hogy a „falusi Hamlet” nem annyira az utódjáért, mint inkább Spángli Kató és önmaga elől menekül a hasznos életbe, a lázas ténykedésbe, s hogy terveibe belebukva végül is nem teljesíti az Őz József-i küldetést. Megkésett volna vállalkozásával? A század elején már lényegesen nehezebb, jószerével lehetetlen az a metamorfózis, „lélekcseré”, ami a kiegyezés után még elképzelhető volt? Felgyorsult a degenerálódás, az elernyedés folyamata? E kérdések implicite benne feszengnek Kender Pál sorsában, hisz hősünk számára ismeretlen a számtanácsnok konok céltudatossága, büszke tartása.) – Ám akad hasonlóság a két regény lezárásában, végkicsengésében is. Őz József programját a gyermekei viszik igazán diadalra, hogy unokáira még szebb sors várjon. A „falusi Hamlet” krónikájában is a frissen született fiú lesz záloga a reménynek, az ígéretes jövőnek, benne tán megtestesülhet a nietzschei tanítás: „Ne csak tovább – fölfelé is plántáld magad!”³⁶ Halvány a hit, ami e regény utolsó soraiban pislákol, de a mű egyéb részleteiből is kap némi táplálékot. S ebben is diszkrét előzménye *A porban A zöldkőves gyűrű*nek. „Van még elég ereje, lelki tartaléka a magyar nemesnek az újjászületéshez, a feltámadáshoz!” – hirdeti fennen a második regény. Hasonló sugallatokat – bár igen féltéken – tartogat már *A porban* is. „... a familia ... talán az ön fiában fog újra felemelkedni. A régi történelmi középosztály mai ivadécai nem mind pezsgőspohár-ropogtató dzsentrik, hanem igen sokan vannak köztük olyanok is, ... (akik) ... a legintelligensebb és legértékesebb elemei ... az országnak. (...) Ez az osztály még több jeles embert fog produkálni. (...) Ön nem írhatja meg az új Iliást, nem faraghatja ki a mélosi Vénuszt, de lehet, hogy a fia új Petőfi lesz – jósolja Weissenberg doktor,³⁷ s az eleven párbajkodexnek tartott Ágotai Menyhért láttán Kender Pál is úgy érzi: „Ez a legnagyobb emberanyag ennek az országnak. Ha egyszer jönne valaki, aki könyv mellé ültetné valamennyiüket ...”³⁸ Az efféle – gyéren feltűnedező – bizakodások nem fékezhetik le a reménytelenség áradatát, s Bakos Pista földfoglalásainak híre³⁹ még önértéküket is kétségessé teszi. Mégis fontos tudomásul vennünk létezésüket: e hajszálgyökerekből lombosodik ki majd *A zöldkőves gyűrű* ábrándvilága!

³⁴SÖTÉR: i. m. 10., 14–15.

³⁵*A porban*. 33., 36., a 6. és 7. fejezet egészében kontrapunkt, 47–48., 50., 54., 89–90., 289. stb. stb.

³⁶Vö.: Igy szólott Zarathustra. Friedrich NIETZSCHE Válogatott írásai. Bp. 1972. 239. (SZABÓ Ede fordítása)

³⁷*A porban*. 166–167.

³⁸I. m. 252. Mily ismerős ez az illúzió – szinte még a szöfűzésben is! – Mikszáthtól: „... felsóhajtottam magamban, micsoda nemes faj ez a mi dzsentrik. Megvan abban minden, ami becseset a természet adhatott. (...) gazdagon termeli a tehetségeket még a szépművészetek mezején is. (...) ebben az országban van még egy feltöretlen réteg, a dzsentri-osztály, ahonnan érkezni fognak a mi nagyjaink irodalomban és a művészetekben.” Vö.: MIKSZÁTH Kálmán: Emlékezők és tanulmányok: Szinyei Merse Pál (1904) Bp. 1957. 461–462.

³⁹*A porban*. 344–345.

Feltétlenül szót érdemel a művek modalitása, vagyis az elbeszélő viszonya mondandójához. A személyes felhangok érdekesen dúsitják a regények világát, és sokat elárulnak a szerzőnek a póre cselekményen és lélekábrázoláson, a gondolati-logikai szférán túl rejtőző véleményéről, rokon- és ellenszenvéről. *A porban* visszafogott, látszólag szenttelen dikcióján át meg átütnek a szívhangok. Kender Pál sorsát, veszendő lényét csaknem mindig megértő részvétellel, fájó azonosulással kíséri Török. Kivált a méltatlan vereségek, a gyötrő-kéjes szenvedések óráiban, a nosztalgikus emlékezőkés és a színes látomások káprázataiban tud egyéolvadni vele. Valóban kritikai distanciával, ridegebb, elhatároló gesztussal egyszer sem találkozunk. Pál mulasztásaira, passzivitására és önámító cselekedeteire bőven akad mentség. Csak nagynéha pillant felülről a maga teremtményére Török Gyula, hogy nem titkolt szeretettel oktassa, pirongassa. Ilyenkor viszont szép „kettőshangzatok” születnek.⁴⁰ Az ágotai dzsentrí-rezervátumot az operettes, mesei stilizálás óvja meg a szerző haragjától, a porvárost és lakóit – Weissenberg kivételével – azonban finomítás nélkül vesszőzi az irónia, olykor a felháborodott szatíra. (A tárgyilagosság példája, hogy Török a „falusi Hamlet” ádáz ellenségeiben is felmutatja az elvéte derengő emberséget.⁴¹)

A zöldköves gyűrűben érvényesülő modalitás szimplább és következtelenebb. Kender Pál történetét szemérmes, tartózkodó felhangok kísérték, itt őszutói, édesbús elégia lebeg a cselekmény egén, s noha gyakorta volna rá ok, vajmi ritkán villan meg az irónia pengéje, a „kettőshangzatok” végül diszsonanciába fúlnak.

Tartogat egy-két tanulságot az elbeszélői nézőpont, a point of view vizsgálata is. Mindkét mű a múlt századi ideált megtestesítő hagyományos avagy auktorális formában íródott. Török főlényes mindentudással mozog a maga teremtette világokban, töviről hegyire ismeri hőseinek múltját, jelenét, jövőjét, lelkük legparányibb mocnácsait. Nagy ritkaság, ha valahol jelzi tájékozottságának határait.⁴² Az előadásmód harmadik személyű és múlt idejű, az előrejelzésnek kivált az első regényben, a vezérmotívumos megoldásnak pedig *A zöldköves gyűrűben* hódol inkább. Maradéktalanul illik rá „az omniscient” címke. Ámde szerzőnknek gondja van a változatosságra is, nemegyszer cserélgeti a nézőpontokat. A narrátort mellőzve sokszor láttat Kender Pál vagy Őz József – esetleg egy-egy jelentéktelen figura – szemszögéből. A két alkotás technikájában erős azonosságok lüktetnek.

S mégis: *A porban* előadásmódját helyel-közzel rendhagyóbbnak s szabálytalanabb voltában izgalmasabbnak, modernebbnek, XX. századiabbnak érezzük. Török időnként elhagyja a járt utat, hogy kevésbé kitaposott ösvényekre tétovázzék.

A „falusi Hamlet” belülről fájó sorsának, szakadatlan töprengéseinek meglevenítésére szűkösek, elégtelennek véli az auktorális forma adta lehetőségeket. A hagyományos előadásmód átleng ilyenkor az én-formába, vagy belső monológjaival, több-kevesebb narrációt keverő tudatábrázolásával megközelíti a perszonalisnak nevezett – századunkban annyira elhíresült – ábrázolást. Természetesen szó sincs a joyce-i „tudatfolyam” bravúrjáról, megoldását – Erdődy Edit okos terminusával – legfeljebb „realisztikus belső monológ” nevezhetjük.⁴³ Nyelvi-logikai szempontból aránylag feszesen szerkesztett, csak kevés lazaságot, ellenőrizetlen csapongást megengedő részletek ezek, s mégis mellőzhetetlenül fontosak. Az adott pszichológiai szituációt, Kender Pál lelkiállapotát mélyebben és hitelesebben ragadhatjuk meg ezeken a pontokon, növekszik az írói és az olvasói azonosulás, átélés hőfoka, pőrén tárulkozik elénk egy szenvedő lélek. A múlt idő ilyenkor rendszerint jelenbe csusszan át, feltűnik az egyes első személy, szaporodnak a kérdő és a felkiáltó mondatok, megjelenik a szinte tapinthatóan érzéketlen – hangokkal, illatokkal, látvánnyal dúsitott – emlékező és látomás.⁴⁴

⁴⁰I. m. 146., 169., 328. stb.

⁴¹I. m. 236., 357. stb.

⁴²Vö. például: *A zöldköves gyűrű*. Bp. 1973. 247.

⁴³Vö.: ERDŐDY Edit: *Realista hagyomány és belső monológ Szabó Magda műveiben. Literatura* 1974/3. 115.

⁴⁴A regény nyelvi burka több helyütt is hagyományörzés és modernség érdekes elegyét, olykor felemás szimbólizisát tárja elénk. Török Gyula stílusának – érthetően – csak kevés figyelmet juttatott az újabb nyelvészeti kutatás. (Vö.: HERCZEG Gyula: *A modern magyar próza stílusformái*. Bp. 1975. 25., 86.) Rendszeres és alapos feldolgozás híján is nyilvánvaló azonban, hogy szerzőnk a nyelvi

Az én-formával és a belső monológ iránti erős affinitással függ össze írónknak egy másik, ugyancsak érdekes és újszerű elbeszéléstechnikai fogása: a hős sűrűn ismétlődő önmegszólításai.⁴⁵ Kivált válsághelyzetekben, határpontokon bukkan fel ez a megoldás, s némileg rutinná, modorrá is válik Kender Pál számára. Nyelvi-pszichikai szempontból egyaránt hatásosan tolmácsolják a krízist, a situáció tarthatatlanságát és a döntés szükségét, s tükröződik bennük a lélek őrlő, tette serkentő s mégis a meglévőbe kövesedő dualizmusa. (A kettős én, az ambivalencia fakad fel itt is.) Az epikában jelentkező önmegszólítás sajátosságaival, funkciójával tudunkkal még senki sem foglalkozott. Mindenesetre illik rá az a formula, amit Németh G. Béla az önmegszólító verstípusról adott. Kender Pált is „azzal a szereppel való szembenezés, számvetés kényszere hajtja, amely eddigi magatartásának foglalata, személyiségének megnyilvánítója, kibontakozásának kerete volt, s amely most kétségessé, illuzórikussá lett”, és nála is csaknem mindig „önfelszólításba vált át” az önmegszólítás.⁴⁶ Érdemes megjegyezni, hogy önmegszólítással mindössze három alkalommal találkozunk *A zöldkőves gyűrűben*,⁴⁷ s akkor is egészen súlytalanul és mellékesen.

5.

Kender Pál – akár szenzibilitását, végtelen passzivitását, netán kontempláló hajlandóságait tekintjük – tipikus művészkalkat. Teremtésre képtelenül is folyvást a Művészetekért epekedik. Mélyértelmű és szimbolikus az a kapcsolat, amely Spángli Katóhoz, „a rejtélyes és csodálatos világhoz”⁴⁸ fűzi. Finom érzékkel tapintott rá Várkonyi Nándor. „*A Porban* (...) a kultúrsovargás és a szerelem tárgyát egy személyben olvastja össze... ”⁴⁹ A kis énekesnőben inkarnálódik mindaz, ami megformálás közben is inkább a magyar epika realista vonulatában otthonos, noha impresszionista-szeccessziós fogásokra, finom és dekoratív stíluséktményekre nem kevés példát citálhatnánk tőle. Kétségtelen az is, hogy A zöldkőves gyűrű stilsztikumát érettebbnek, tisztultabbnak, a mű nyelvi burkát egyöntetűbbnek, jólesően szabályosnak, harmonikusnak érezzük. Ámde a „falusi Hamlet” befelé vérző lényé, őrlődései és örökkön visszatérő monológjai rászorítják Törököt az első regényben a „formabontó” újra: a szabad függő beszéd sűrű alkalmazására. S ez a kényszerű (?) modernség több elismerést és elmélyülést érdemelt volna Herczeg Gyulától. (vö.: i. m. 25.) Mert igaz, hogy szerzőnk túlon túl óvatosan, szerkesztetten, pedáns, rigorózus stilsztika módján él csak ezzel az eszközzel (bár a szapora „hát”-ok, „igen”-ek, „istenem”-ek csak becsempészik egy kissé az élőbeszéd lazaságát, pongyolaságát a szövegbe!), az viszont már aligha állja meg a helyét, hogy Török style indirect librejeiből „az affektivitásnak még a Babitsnál tapasztalt mérsékelt jegyei is hiányoznak.” Az ellenpéldák sokaságától eltekintünk. Egy behatóbb vizsgálódás nyilván meggyőzné Herczeg Gyulát arról is, hogy A porban a szabad függő beszédnek szinte valamennyi színét, típusát, funkcióját ismeri és alkalmazza; az egyidejű életviszonyok ábrázolásán túl vállalkozik a múlt megelevenítésére (44., 151–154., 293. stb.), a közeljövőben végrehajtandó cselekvés gondolati előkészítésének rajzára (82., 106., 180–181., 299. stb.), olykor a főhős szemével láttatja a környezetet s ad egy-egy kitűnő portrét (22., 43., 51., 151–153., 158. stb.), de akad példa az oratio recta hirtelen átcsapására (337.), sőt a communis opinioira is (352., 359.). Nem vitás: ha a sokféleségben felveszi is a versenyt, a móríci szabad függő beszéd hallatlan életszerűségével, plaszticitásával, színeivel, fűszereivel Török többnyire nem mérkőzhet. Csakhogy Herczeg Gyulának figyelembe kellett volna vennie, hogy az általa idézett – valóban kitűnő – Móríciz – és Babits – példák egy- másfél évtizeddel későbbi keltezésűek, mint A porban. S ez az időkülönbség tüstént kiemeli – korántsem Mórícizék újításainak rovására! – szerzőink félénk úttörésének, vigyázó „formabontásának” viszonylagos érdemeit.

⁴⁵ Csak egyetlen példát mutatóba: „Ébredj már föl – szidta önmagát –, falusi Hamlet, álomkóros lovag. Feszítsd ki a karod, a lábad, szívd tele friss levegővel a melledet, és próbáld felkelni. Tenni kell valamit, nemcsak elszendvedni mindent. Azt kell mondani, hogy minden mindegy, hogy ezentúl nem tekintesz senkit, semmit, nem bánod, akármi is történik, hanem egy nagyot lépsz, és ha török-szakad, a karodba veszed a nőt, akit szeretsz, magadhoz öleled, és nem bocsájtod el többé, ha akár tüzes eső hull is!” (A porban. 129., de lásd még: 23., 132., 136., 169., 288., 300–301., 309–311., 334–335., 338., 351.)

⁴⁶ NÉMETH G. Béla: Az önmegszólító verstípusról. Mű és személyiség. Bp. 1970. 626., 629.

⁴⁷ A zöldkőves gyűrű Bp. 1973. 176., 287., 335.

⁴⁸ A porban. 303.

⁴⁹ VÁRKONYI Nándor: A modern magyar irodalom. Bp. 1928. 226.

Pál számára csodálatos és – elérhetetlen. – A gyönyörködés, a szépség, az esztétikum kultusza, a megfáradás, az erőtlenség és a szomorúság dicsérete, a kifinomult érzelmesség, az érzékszervek nagy fogékonysága illatokra, tapintásra, látványokra – mind-mind szecessziós hásszé avatják a „falusi Hamletet”.⁵⁰ A művészettel átítatott szerelemben tárul fel létének reménytelensége, s ennek hatására tudatosan benne az ember oldhatatlan magánya mint „ősállapot”.⁵¹ S ez kalauzolja el a félt és áhított, mindent megoldó és megváltó baudelaire-i Utazás, a Halál gondolatához. Írói teljesítménynek sem utolsó, ahogy az utazás, az eltávozás szándékát a külvilágból a lélekké, majd a teljes megsemmisülésbe transzponálja Török. Kender Pál – szinte rituális pótcselekvésként – előbb a porvárosi vasúttállomáson ögyeleg untalan,⁵² utóbb az olvasásban, az emlékezésben és látomásokban leli meg a maga „imaginárius Tahitijét”,⁵³ még később⁵⁴ a csendes elmúlás terve lesz állandó menedéke, hogy legvégül – utazásnak nevezve cselekedetét!⁵⁵ – meghúzza a pisztoly ravaszát, s „a rejtélyes és csodálatos virág” rajongójának egy virágcsokor hulljék az arcába búcsúztatóul.⁵⁶

Az Őz-család krónikájában az érzelmi gyökéretű élményanyag harmonikusan belesimul az impresszionista jellegű kifejezőmódba; az első regény szikárabb, visszafogottabb stílusát viszont csak ritkán díszítette szecessziós intarzia, ámde közöttük nem egy különlegesen szép, megkapóan dekoratív részlet is akad:

„Egy árva és fonnyadó tearóza könnyed és finom illata betöltötte az egész szobát. Az éjjeli-szekerényen búsult a virág a gyufatartóba szorítva. A sápadt és szomorú rózsákat mindig szerette Kender Pál, mert ezek a virágok hervadó és mégis csodálatos asszonyokra emlékeztették. Karcusú és fájdalmas nőkre, akiknek még gyönyörű az alakja, finom a bőre, de már apró ráncok pókhálói fonják át az arcukat, a nyakukat, és a kebiük a két drága halom, olyan már, mint a túlérett nemes gyümölcs. Illatuk van ezeknek a nőknek, alig érezhető, végtelen finom illat, olyan, mint a tearózsáé. (...) Kender Pál ... nem tudott egy pillanatig sem megszabadulni a gondolattól, hogy durva gyufaszálak közé szorítva, lekonyítva fejét, hervad mellette egy nemes és rafinált kertkultúra virága. Fájt neki az intenzív és mégis alig-alig szűrődő illat. Emlékek támadtak a lelkében, egy rég elfelejtett és elhagyott asszony emlékei.”⁵⁷

Akár ha a híresen dekadens Ady-vers második strófájának prózába transzponált, méltó változatát olvasnók:

„Szeretem a beteg rózsákat,
Hervadva ha vágnak, a nőket,
A sugaras, a bánatos
Ősz-időket.”

(A Halál rokona)

S mennyire illik ez a – nem is kevésbé morbid – nosztalgia a „falusi Hamlet” finnyás, perverzítésra hajló, pusztulással eljegyzett személyiségéhez! De a szecessziós stílus (és képalakító fantázia) példajaként idézhetnők Kender Pál belső monológiát a Katóval együtt csodált természetről,⁵⁸ haldoklásának vízióját a rózsaszínű tórról és a flamingókról⁵⁹ stb.

Sok részletében, érzelmi-gondolati finomságában Kender Pál regénye is szecessziós alkotás!

⁵⁰ Vö.: A porban. 39., 99., 151–154., 158., 177., 182–183., 185., 220., 231–232., 275., 300., 306–307., 330., 339., 359–360. stb. stb.

⁵¹ I. m. 222–224. stb.

⁵² I. m. 133–134.

⁵³ Vö.: LUKÁCS György: Gauguin. Huszadik Század. 1907. (idézi: PÖR Péter: A szimbolista fordulat Ady költészetében. Valóság. 1974/12. 48.) és A porban. 151–154., 157–158. stb.

⁵⁴ A porban. 160–162.

⁵⁵ I. m. 350., 354., 356.

⁵⁶ I. m. 355.

⁵⁷ I. m. 39.

⁵⁸ I. m. 275.

⁵⁹ I. m. 359–360.